

EKİM 2019

2019

HALK KÜLTÜRÜNDE
**OYUN
MÜZİK
DANS**
SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER

**MOTİF
VAKFI**

WWW.OYUNMUZIKDANS.COM

[f](#) [t](#) [@](#) /oyunmuzikdans19

HALK KÜLTÜRÜNDE
OYUN MÜZİK DANS
SEMPOZYUMU

17-19 Ekim 2019

BİLDİRİLER

HALK KÜLTÜRÜNDE

**OYUN
MÜZİK
DANS**
SEMPOZYUMU

17-19 Ekim 2019

Motif Vakfı Yayınları

Sıra No: 20

Editör

Ömür Ceylan

Zinnur Gerek

Kapak Tasarımı

Ayberkhan Ayden

Sayfa Tasarımı

Hüseyin Özkan

ISBN: 978-975-9049-30-0

Nisan, 2020

Motif Vakfı Adres:

Derviş Ali Mah. Kariye Yağhane Sk. No:5

Edirnekapı - Fatih - İSTANBUL

Tel: 0 212 531 61 68

Faks: 0 212 635 52 43

Web: www.motifvakfi.com.tr

E-mail: motif@motifvakfi.com.tr

HALK KÜLTÜRÜNDE
OYUN MÜZİK DANS
SEMPOZYUMU

17-19 Ekim 2019

BİLDİRİLER

İÇİNDEKİLER

Açılış Konuşmaları	11
Prof. Dr. Ömür Ceylan - Doç. Dr. Zinnur Gerek	
Performans Bildiriler	17
Şarkı ve Tekerleme Öğretiminde Ritmik Beden Hareketlerinin Kullanımı	19
Öğr. Gör. Hasan Açılmış	
Horonların Oynanma Biçimlerine Geleneksel Çalgıların Etkisi (Trabzon Yöresi Örneği).....	21
Mustafa Balçın	
Azerbaycan Halk Müziği Sanatında Bayatılar.....	23
Prof. Dr. İlgar İmamverdiyev	
Chrono Cross Konsol Oyun Müzikleri Üzerine Geleneksel Çalgılar ile Uyarlamalar	25
Öğr. Gör. A. Serdar Kastelli - Öğr. Gör. Adil Çete	
Geleneksel Danslar ve Ritimler	31
Hilal Özcan Kurtaran	
“Anadolu’dan Balkanlara Kaval”	33
Doç. Dr. Mustafa Şahin - Batuhan Aydın	
Türk Halk Müziğinde “Sümmani Tavnı”	35
Prof. Dr. Cengiz Şengül - Dr. Öğr. Üyesi Sevilay Gök Akyıldız	
Sözlü Bildiriler	37
Popüler Kültür Bağlamında Sahneleme Sürecinde Halk Dansları Kostüm Tasarımlarında Yaşanan Değişim ve Dönüşümler	39
Prof. Dr. Kamile Perçin Akgül - Dr. Öğr. Üyesi Nagihan Çetin	
Müzik ve Toplum İlişkisi Bağlamında Kültürel Kodlarda Çözünmeye Yol Açan Unsurlara Yönelik Bir İnceleme	49
Prof. Dr. Kamile Perçin Akgül - Musa Duman	

Müzik Eğitimi İçin Yeni Materyal Tasarımı: Ton-Nota Kutu Oyunu.....	61
Doktor Öğretim Üyesi Ayça Avcı	
Әзімбаева Индира Қайратқызы Абай Және Әуезов	71
İndira Azimbayeva	
Kitle İletişim Araçlarına Yansıyan Sokak Oyunları: Rafadan Tayfa Örneklemi	79
Dr. Öğr. Üyesi Canan Arslan	
“Toplumun Mangala Oyununa İlişkin Algıları”	89
Öğr. Gör. Mustafa Aslan	
Altai Kai ve Şarkılarındaki İzlek Dünyası.....	101
Ceyhun Bağ	
Gaziantep Geçiş Törenlerinde Zılgıt Eşliğinde Söylenen Manzum Ürünler	115
Dr. Öğr. Üyesi Aslı Bali	
Müzik Enstrümanı Yapma “Düdük Çıkartmak ve Çiğit Düdük yada Çiğit Oyunu” (Çorum İli Kültür Örneği).....	137
Dr. Öğr. Üyesi Ercan Baş	
Anadolu Aleviliği, Tahtacılar ve Gelin Başlıklarında Yaşayan Şamanik Semboller ...	149
Dr. Ceyhun Berkol	
Tahtacılar da Yarı Dini Eğlence Erkânları.....	165
Prof. Dr. Nilgün Çıblak Coşkun	
Adana Çocuk Oyunları ve Tekerlemelerindeki Sosyo-Kültürel Etkiyle Değişimlerin Üç Kuşak Üzerinde İncelenmesi.....	183
Dr. Öğr. Üyesi Zekiye Çağınlar	
Gülbüz Türk Çocuğu Dergisindeki Çocuk Oyunlarının Eğitim ve Kültür Bağlamlarında Değerlendirilmesi	207
Prof. Dr. Ayşe Yücel Çetin - Doktora Öğrencisi Hülya Kübra Gürsoy	
Bursa Halk Kültüründe Evliya Kültünde ‘Göbek Atan Ethem Dede’ Bağlamında Ritüelleşen Dans	219
Doktora Öğrencisi Sacide Fikret Çobanoğlu	
Moğol Şaman Giysileri ve Diğer Malzemeleri	237
Doktora Öğrencisi Uuriintuya Dashteren - Öğr. Gör. Ariyajav Batchuluun	
Geçmişten Günümüze Rize’de Çocuk Oyunları.....	249
Dr. Öğr. Üyesi Elif Şebnem Demirci	

ӘЗІМБАЕВА ИНДИРА ҚАЙРАТҚЫЗЫ АБАЙ ЖӘНЕ ӘУЕЗОВ

Indira AZİMBAYEVA*

Қазақ халқының ұлы ақыны Абайдың шығармашылық мұрасы мен өнегелі өмірі М. Әуезов шығармашылығында үлкен орын алған тақырып. Жазушының Абай өмірі мен шығармашылығын ғылыми-зерттеу жолында сіңірген қыруар еңбегі зор екені сөзсіз. Ол 1936 жылы романның «Татьянаның қырдағы әні» атты тарауын, 1939 жылы Л. Соболевпен бірге «Абай» атты трагедиясын, 1945 жылы Абайдың туғанына 100 жыл толуымен байланысты «Абай» операсының либреттосын және «Абай жырлары» атты көркем суретті фильмнің сценарийін т.б. еңбектерін жазған. Алайда жазушының Абай образын кемеліне келтіре суреттеп көрсеткен классикалық шығармасы – «Абай жолы» эпопеясы. Атақты драматург, орыс жазушысы В.В.Иванов жазушымен тығыз шығармашылық байланыста болып, өздерінің достық қызметі туралы «Жыр туралы роман», «Ұлы туынды» атты мақалалар жазады. Ал «Ән туралы роман» атты мақаласында (1948) қазақ мәдениетінің ғажайып құбылысы ғана емес, жазушының өзінің де жан-жақты кемелденген кемеңгерлігін дәлелдейтін, таңқаларлық көп үнді шығарма деп бағалайды. М.Әуезовтың шығармасын «Жыр туралы роман», «Ән туралы роман» деп бағалау бекер емес. Себебі жазушының өзінің қаламынан туған «Музыка өнері» атты мақаласы халық тұрмысының, әдет-ғұрыптарының барлық түрлерінің музыкалық көрінісі болатынын айтып, ақындар айтысы дәстүрінің вокалды және аспапты музыканың дамуына себепші болғанын көрсеткен. Жазушының қай шығармасын алсақ та қазақтың ақындық, жыршылық өнері музыкалық өнермен астасып жатады.

* Al-Farabi Kazakh National University, Department of Foreign Philology and Translation Studies, Almaty, Kazakhstan. Әл-Фараби ат. ҚазҰУ-дың шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасының аға оқытушысы, PhD докторант Алматы, Қазақстан.

М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы 1945-1973 жылдар аралығында әлемнің 40-қа жуық тіліне аударылған. Әдетте бұл аудармалар сатылы түрде орыс тіліндегі аудармасынан жасалынды. «Қай тілде жазылса да, халықтың өз мүлкіндей, төл туындысындай болып кеткен» бұл туындының әлі де талай әлем тілдеріне аударылатыны сөзсіз.

Эпопеяның алғашқы орыс тілінде баспаға шығуы 1940 жылдан басталды. Л. Соболев аудармасымен «Дала жырлары» жинағында «Татьянаның қырдағы әні» тарауы жарияланған. Алайда «Социалистік Қазақстан», «Семей таңы» гезеттерінде алғашқы аударма 1937 жылы М. Воронцов аудармасымен «Литературный Казахстан» альманағында «Татьянаның әні» тарауымен жарық көрген деген деректер келтіріледі [1, 3]. Ал 1945 жылдан бастап эпопеяның толық және жеке тараулары одақтық журналдарда, кейін кітап түрінде баспалардан жыл санап шығып тұрды. Орыс тіліне тәржімалаған аудармашылары – А. Никольская, Т. Нұртазин, Л. Соболев, Н. Анов, З. Кедрина. Бригадалық жолмен аударылған роман автордың тікелей қатысуымен жүргізілді. Осы жұмыс үстіндегі ұзақ жылдық шығармашылық байланыс М. Әуезовтің аудармашылармен достығын нығайта түскен. Атап айтар болсақ Леонид Сергеевич Соболев жазушының жақын досы, екеуі бірлесіп «Дала жыры» атты қазақ әдебиетінің антологиялық жинағын құрастырған, «Абай» трагедиясын жазған. Негізінен ол көркем сараптаушы қызметін атқарған. Жазушы, сыншы Темірғали Нұртазин, Анна Борисовна Никольская М. Әуезовпен алғашында Ленинградта студент кезінде танысып, кейін «Қыз Жібек» эпосын аудару жұмыстары кезінде жақын аралысып, достық, шығармашылық қарым-қатынаста болған. «Романның 1-2 кітабын аударғанымен, аты-жөнін жазуға мүмкіндік жоқ кезде шығарма Л. Соболевтің жалпы редакциясымен жарық көрген. Тек 1958 жылы ғана Никольскаяның аты жазылған» [2,463]. «Мұхтар Әуезов туралы естеліктерде» жазушының роман-эпопеяны аударушылардың еңбегіне әрдайым арнайы мән беріп, өз пікірлерін білдіріп отырғаны көрсетілген. Аудармашы жолма-жол аудармашылардан тақымдап жүріп ала алмайтынына Әуезовпен жұмыс жасау үстінде молынан кенелген: автор ойының нәзік бояу, емескі емеурінін дәл түсіндіруге көмектесетін қат-қат теңеулер қатарын ұсынған. Солардың қажеттісін сұрыптап, таңдап алуға идиомалардың айқын да айшықты түсіндірмесін іздеп тауып алуға кеңес берген [3,170].

Зоя Сергеевна Кедрина жазушымен бірігіп І. Жансүгіровтің «Дала» дастанын, Б. Майлиннің, Т. Жароковтың өлеңдерін орыс тіліне аударған.

Ғалым жазушының шығармашылығы туралы 30-ға жуық мақала жазған. Естеліктерінің бірінде: «Сол кезде менің қолымнан өткен әрбір тарауды дауыстап оқып, талқылайтынбыз, түзетулер енгізетінбіз, одан соң ғана дайын болды деп есептейтінбіз» [3,125], – деп жазады. Николай Иванович Анов эпопеяның 4 кітабын орыс тіліне аударған кезінде жазушының айтқан ескертпелерін мүлтіксіз орындап отырған. Мұхтар Омарханұлы өзі арнайы телөфон соғып, «Абай жолының» 4 кітабын орыс тіліне аудару жөнінде ұсыныс жасап, жолма-жол аудармамен қоса қасына қазақ тілінен кеңес беріп отыру үшін Зейін Шашкинді алып, «ең әуелі кітаптың бүкіл табиғатына, бүкіл атмосферасына дендеп алу» туралы тілегін айтқан. А.Л. Жовтис «Абай жолы» романындағы Абайдың өлең жолдарын орыс тіліне аударған.

Жазушының «Абай жолы» шығармасын орыс тіліне аударуға өте мұқият қарап, үнемі қадағалап отыруының мәнісі түсінікті. Кітаптың «бүкіл табиғатына, бүкіл атмосферасына дендеу» туралы тілегінде де аудармашылардың Абайды тануы, терең білуі туралы талабы жатқаны анық.

Жазушының 110 жылдық мерейтойы қарсаңында «Абай жолының» орыс тіліндегі жаңа аудармасын жасау, ескі аудармадағы олқылықтарды болдырмау, жазушының суреткерлік тынысын, авторлық интонациясының барынша дәлірек жеткізу жұмысы орыс прозасының шебері Анатолий Андреевич Кимге бұйырды. Жазушы «Белка», «Отец-Лес», «Поселок кентавров», «Луковое поле», «Голубой остров» шығармаларының авторы, Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романын, О. Бөкей, Т. Әбдіков, Д. Исабеков, Ә. Кекілбаев шығармаларының аудармашысы. Жолма-жол аудармаларын жасаған – Қайсар Жорабеков, Мырзахан Тнимов. Әбіш Кекілбаев «шоқтығы биік аударма» деп баға беріп, ол жайында былай деді: «Ең алдымен, буквализмге, қасаң әріпшілдікке ұрынбаған. Әуезовтің әрбір сөзін сол қалпында орысшалау, әр сөйлемнің синтаксисін сол қалпында қайталап құрастыру, бір ізден ауытқымау деген қатқыл қағиданың тығырығына қамалмаған. Ол Әуезовтің сөздік қорындағы әр сөзге мейлінше дәл келетін орысша балама тапқан. Сосын жалпы Әуезов синтаксисінің конструкциялық құрылысын, бітімін орысша жарасымды болжамдай білген» [4, 13]

Ескеретін бір жай орыс тіліндегі алғашқы аударма жұмыстары үстінде автор Абай туралы эпопеясының атауы мен тарау атауларын өзгеріссіз

беруді талап еткен. Ал эпопеяның аудармалары көбіне «Абай» деп аударылған, ал поляк тілінде «Сын Қазақстана» деп тәржімаланған.

«Абай жолы» эпопеясының тұңғыш аудармасынан бастап әр жылдары жарыққа шығып отырған аудармаларын талдап, бағалау талай зерттеу еңбектерінің өзекті мәселесі болмақ. Қазақ халқының жарты ғасырлық ғұмырынан оның ұлы перзенті Абайдың тағдырымен тығыз бірлікте сыр шертетін эпопеяның өзге халықтардың тіліне аударылуы, өзге халықтар танымында қабылдануы - қазақ әдебиетінің әлемдік кеңестікте танылуы мен бағалануының кепілі. Қазақ әдебиетінің әлемдік кеңестікте танылуы мен бағалануы дегенде, мына жайды есте ұстау парыз: әлем халықтарының «Абай жолы» арқылы қазақ әдебиетін тануы «Абай жолындағы» Абайды, Абайдың жолын танудан басталды. Әлем халықтары роман-эпопеямен танысу арқылы Абаймен табысты, Абайдың халқымен, Абайдың ортасымен, Абайдың ақындық табиғатымен, даналық болмысымен табысты.

Мәдени жиынтық қордың ұрпақтар арасындағы көпірі болған тілдің өзгерісі ауызша қарым-қатынаста қоғамның күнделікті өмірде жүзеге асырылатын мәселені өмірге әкелді. Алайда көркем шығармаларға қатысты жағдай мүлдем басқаша. Қандай түрде болсын, жазбаша шығарма сол уақыт оқырманына арналады және оның тілімен жазылады. Жазбаша шығарма бір рет жазылады және жылдар бойы өмір сүреді. Алайда жазбаша шығарманың тілі жарияланғаннан кейін ескіре бастайды. Өйткені жазбаша шығарманың тілі тұрақты, ал қолданбалы тіл болса өзгермелі сипатта болады.

М.Әуезов «Абай жолы» эпопеясының аудармасына аса жауапкершілікпен қараған. Аудармашылардан түпнұсқаның көркемдік құндылығының орыс тілінің құралдарымен мүмкіндігінше дәл жеткізілуін талап еткен. Түпнұсқаның мағынасын, эмоционалды, стилистикалық ерекшелігін аудармада үнемі сақтау қиынға соққанымен, аудармашылар жазушының талап үдесінен шықты. М. Әуезов аударманы қарап шығып, түсіндірме жасаған, тиісті ой-ұсыныстарын білдірген. Аудармашылардың роман-эпопеяны автормен ақылдаса отырып аударуы өз нәтижесін берді.

М. Әуезовтің әдеби-мемориалдық музей-үйінің мұрағат қорында жазушының өз бастамасымен жасалған «Абай романының I-II томдарының идиомалық сөз тіркестерінің орыс тіліне аударылуының картотекасы» бар. Бұл картотека 340 беттен тұрады. (АММА, Кпр-1 №36). Ескінің көзіндей ескіріп, машинкада басылған картотекада автордың пікірлері, ескертулері қолмен, көк қарандашпен жазылған. Мысалға 84-парақта «*Жер ашуы – жан*

ашуы – кровная мечь» деген тұсына *«не достаточно, вовсе не точно»* деп, екінші картотекасының *«Абай II»* деп көк қарындашпен жазған жазушы сөздеріне қарағанда, идиомалық тіркестердің, жалпы фразеологизмдердің, солардың ішінде Абайдың фразеологизмдерінің аудармасына автордың ерекше көңіл бөлгенін көреміз.

Роман-эпопеяның екінші кітабында Абай әкесі Құнанбайды қажылық сапарға шығарып салып, қайтып келе жатады. Күйме ішінде екі адам. Абай және апасы Мәкіш. Мәкіш інісінің көңіл-күйін барлап келеді. Абай Семейтаудың көркіне көз салып, көңілі толқып келеді. Осы сәтті жазушы былай суреттейді: *«Мынау салқын лебі айықпай ескен көктем күніне Абай жүрегі өзгеше бір еміреніп келеді. Кеудеде талай ыстық толқын сезімдер сыя алмай сығылысқандай... Өлең әнге оралып, еркеленіп келеді... Үзіле алмай ырғалады»* [5, 21].

Жазушының суреттеуінде Абайдың ақындық болмысына тән қасиеттердің бір қыры осындай сырлы сазбен өріледі. Бұл жерде Абайдың көңілін осынша тебіrentкен табиғат ажары ашық көрінген. Жазушы Абайдың осы сәттегі толқынысының сырын оның Мәкішке айтқан сөзінің сарыны арқылы аңғартады. Сол сарынға қарағанда, Абайдың көңіліндегі *«өлеңнің әнге оралып, еркеленіп келуі»* қажылыққа аттанған әкенің сапарымен байланысты емес. Мәкіш Абайдың қандай өлең айтатынын сұрағанда, Абайдың былай деп жауап беретіні бар: *«Мен сүйген мен күйгенді айтам. Сүйгенім оралмастай алыста. Ал айнымастан қасымда, жанымда қалар – жалғыз күйігім ғана...»* [5, 21].

А. Никольская, Т. Нұртазин, Л. Соболев аудармасында бұл сәт түпнұқаға сай аударылған. Абайдың көңіл толқыны, тебіренігі күйі, қиял өрісі оның ақындық табиғатына лайықты әсерлі мазмұнмен берілген. А. Ким болатын болса, ол роман-эпопеядығы *мынау салқын лебі айықпай ескен көктем күніне Абай жүрегі өзгеше бір еміреніп келеді. Кеудеде талай ыстық толқын сезімдер сыя алмай сығылысқандай... Өлең әнге оралып, еркеленіп келеді... Үзіле алмай ырғалады* деген суреттемені өзінше түсініп, өзінше дамытып, оған он екі жол өлең қосып аударарды. Өлең дүние ісін қалдырып, қажылыққа аттанған адам туралы:

Отбросив все – богатство, достояние,
Отправился священный край искать.
Перед всевышним он, смиренно, с покаянием
Согнув колени, хочет предстоять.
Не терпится сынам степей, казахам,
Воочию полонника святого лицезреть,
Которого влечет небесный свет Аллаха,
А достояние земное он решил презреть.
Муж благородный думает заранее,
Что перед Богом он предстанет, наконец.
И чистота души – бессмертья упование,
И смерть, Макиш, для жизни всей – венец [6, 23-24].

А. Ким Абайға осы өлеңді айтқызады. Бұл сипаттағы өлең туралы, әрине, *анге оралып, еркеленіп келеді... үзіле алмай ыргалады* деудің ешқандай реті жоқ.

А. Кимнің аудармасы роман-эпопеяның асылнұсқасындағы эмоциялық саз, эстетикалық хал, ақындық болмыс сияқты көркемдік-эстетикалық құндылықтардың құтын қашырған, жазушы шығармасында суреттелген құбылыстың мәні мен мағынасын өрескел бұзған. Аудармашы түпнұсқаны өзгертіп, айрықша мәні бар мағыналық-құрылымдық бірліктерді қысқартып, өз жанынан ой мен сөз қосып, өлең салып, орынсыз, жөн-жосықсыз еркінсіген. Жазушының Абай образын жасау жолындағы іргелі еңбегінің басты, айрықша мәнді бір сәтінің әсем суреті аудармада, осылайша, ажарсыз, әрсіз, жөнсіз көрініске айналған.

Абайдың көңіл-күйі, қуанышы мен реніші, қайғысы мен мұңы оның өзінің шығармашылығында тұнып тұр. Олардан ақын болмысының ерекше қыры мен сыры танылады. Солардың қатарынан мына жайларды көрсеткен дұрыс болар деп ойлаймыз: сезімталдық; ойшылдық; көрегендік; тапқырлық; жөнге жүйрітік т. б. Осы ерекшеліктерді ескере отырып, М. Әуезов өз роман-эпопеясында Абайдың әсершіл, сыршыл, ойшыл болмысын барынша шынайы ашқан. Абай болмысының осы ерекшеліктері - роман-эпопеяның көркемдік-эстетикалық табиғатының тамаша қасиеті. Мұндай қасиетті жасау қаншалықты шеберлікті талап еткен болса, оның мәнін түсіну, тану, пайымдау соншалықты білімді, тереңдікті қажет етеді.

Роман-эпопеядағы Абайға қатысты оқиғалар, Абайдың өз айналасымен қарым-қатынасы, Абайдың образы – бұлардың әрқайсысы күрделі тұтастық.

Олардың әрқайсысында тұтас бір әлем жатыр. Олардың ешбір бөлшегін, ешқандай деталін өзгертуге, басқа бірдеңемен ауыстыруға жол жоқ. Олар – өз алдына айнымас құндылық. Сондықтан мұндай көркемдік құбылысты басқа тілге аудару – аудармашыдан үлкен жауапкершілікті ғана емес, үлкен суреткерлікті талап етеді. Бұл талапты әрбір екі қаламгердің бірінен іздеуге болмайды.

Өмірдегі Абай – Абайдың өз шығармашылығында көрініп тұрған дара да дана және нақты тарихи тұлға. Роман-эпопеядағы Абай – образ. Тарихи тұлғаны тануға болады. Ал Абай секілді дара да дана ақынның образын тану, жете түсіну қиын. Роман-эпопеяны аудару барысында жазушының аудармашылармен қоян-қолтық араласып жұмыс жасауының мәнісі осы қиындықты оңайлатуды көздегенінде.

Көркем туындының жазылуына да, аударылуына да үлкен жауапкершілікпен қарау қажеттігі дау тудырмайды. Ал ұлттық сипаты қанық, ұл тағдырының, ұлт тарихының бар асылын, бар ауыртпалығын бір бойына сыйдырған роман-эпопеяны аударудың жауапкершілігі оны жазып шығудың жауапкершілігінен жоғары болмаса, төмен болмауы керек. М. Әуезов Абай туралы, оның заманы туралы эпопеясының басқа тілге аударылуына осындай жауапкершілікпен қарады. Бұл жазушының шығармашылық еңбекке деген, Абайға деген көзқарасының аласармас асқар биігінің көрінісі еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Социалистік Қазақстан. - 8 декабрь 1967.
2. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы. - Алматы: «Атамұра», 2011. - 668 б.
3. Мұхтар Әуезов туралы естеліктер. - Алматы: «Жазушы», 1997. - 608 б.
4. Кекілбаев Ә. Шоқтығы биік аударма // Нұр Астана, 2009 2 сәуір №13.
5. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Төртінші том. Абай жолы. Роман-эпопея. Екінші кітап. – Алматы: Жазушы, 1979. – 448 б.
6. Ауэзов М. Путь Абая / Пер. А. Кима. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2007. Кн. 2. – 454 с.
7. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы (Бас ред. С.Қасқабасов). – Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011. – 688 б.